

SAYI 35 • 2010

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

KITÂBİYAT

Volker Adam,

*Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges.
Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und
Zentralasien,*

Peter Lang Yayınevi, Frankfurt 2002, ss. 512.

Rusya'nın işgal etmiş olduğu Kırım, Kazan ve Azerbaycan gibi bölgelerden Osmanlı Devleti'ne göç eden Tatar, Türkmen ve Azerî Türkleri Osmanlı siyasî ve fikrî hayatında önemli bir yere sahiptirler. Gerek yapmış oldukları yayınlarıyla ve gündeme getirdikler fikirleriyle ve gerekse kurdukları bazı cemiyetleriyle, Osmanlı düşünce hayatının zenginleşmesine katkıda bulunmuşlar; daha da önemlisi modern bazı fikirlerin ciddî olarak gündeme gelmesine ve tartışılmasına vesile olmuşlardır. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve modern bir fikir akımı şeklini almasındaki rolleri oldukça önemlidir. Dolayısıyla bunların etkileri Osmanlı Devleti'ni de aşarak modern Türkiye'ye ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Türk tarihi ve fikir hayatı için böylesine ehemmiyete haiz olan Rusya-Türkleri/Müslümanları tarih araştırmaları açısından ilginç konular arasında yer almaktadır. Nitekim gerek Türkiye'den ve gerekse yurt dışından araştırmacılar ve akademisyenler, bunların siyasî faaliyetleri, yayınları

ve kurmuş oldukları cemiyetleri hakkında araştırmalar yapmışlar; kitap ve makaleler yazmışlardır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Almanya'nın Freiburg şehrinde Volker Adam tarafından yapılmıştır. Adam, kitabında bu konuyu ele almakla birlikte, farklı bir şey yapmış ve Rusya'dan göç eden Türklerin bazı süreli yayınlarda çıkan makalelerinde Rusya ve Orta Asya'nın nasıl ele alındığını tespit etmeye çalışmıştır. Aslında bir doktora çalışması¹ olan bu eser, bu özelliği ile birlikte oldukça dikkat çekicidir.

Bu kitap, giriş ve sonuç kısımları hariç yedi ana bölüm ile eklerden müteşekkildir. Yazar, çalışmasını zaman dilimi olarak sınırlarken, Jön Türk İhtilâli'nin gerçekleştiği 1908 ile Birinci Cihan Harbi'nin hemen öncesi 1914 yılları arasını tercih etmiştir. Bu yıllar arasında yayınlanan Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Türk Derneği, Tearüf-i Müslimen, Hikmet, Türk Yurdu, İslâm Yurdu, İslâm Dünyası ve İslâm Mecmuası gibi dergileri ağırlıklı olarak tarayan yazar, bunların yanı sıra Rusya'da Türkler tarafından yayınlanan matbuata da mümkün olduğunca yer vermiştir. Volker Adam kitabının girişinde belirttiğine göre, bu çalışmasında şu önemli sorunun cevabını aramaktadır: 1908-1914 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan dergilerde Rusya-Müslümanları tarafından kaleme alınan makalelerde Rusya ve Orta Asya'daki Müslümanların hayatı nasıl tasvir edilmiştir?

Adam, ikinci bölümde başta Türkçe olmak üzere İngilizce olmak üzere kısmen de olsa Almanca, Fransızca ve Rusça araştırma eserlerinden istifade etmek suretiyle Panislâmcılık ve Pantürkizm'i ele almaktadır. Bu bölümde daha ziyade bilinen bilgileri derleyerek, bu iki siyasi fikrin genel çerçevesini çizmektedir. (s. 15-31)

Üçüncü bölümde, çalışmaya ana kaynaklık eden 1908-1914 yılları arasında İstanbul'da neşredilen basın organlarının yapıları, yayıncıları, makale yazarları, sayıları ve fiyatları gibi ilginç bilgileri tespit edebildiği kadarıyla vermekte ve tanıtmaktadır. Yazar, bu dergileri tararken daha ziyade Rusya'dan göç eden yazarların yazılarına ve bunların Rusya'daki yansımalarını tespit etmeye yoğunlaştığını belirtmektedir.

Volker Adam'ın çalışmasının bu bölümünde zikrettiği bilgilerden bazıları şu şekildedir: Sırat-i Müstakim (1908-1912) ve Sebilürreşad (1912'den itibaren) dergilerinin yayın tarihleri ve sayıları ile birlikte İstanbul, diğer

1 Volker Adam, Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien, Al-lert Ludwig Üniversitesi, Freiburg im Breisgau 1999.

vilayetler ve Rusya'daki abone fiyatlarını vermektedir. Örneğin Sırat-i Müstakim'in 1909 yılındaki 3. cildinin 58 sayısının yıllık fiyatları Osmanlı Devleti'nde 80 Kuruş, Rusya'da 6.5 Ruble ve diğer devletlerde 17 Frank idi.

Bu tarihlerde Sırat-i Müstakim'in iki önemli yayıncısı Hafız Eşref Edib (1882-1971) ve Mardinzâde Ebül'ulâ'nın (1881-1957) isimlerini veren Adam, en meşhur yazarlarının ise Mehmed Âkif (1872-1936), Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912), Musa Kâzım (1858-1921) ve Babanzâde Ahmed Naim (1873/74-19134) olduklarını belirtmektedir. Müellif, bu derginin Rusya-Müslümanlarından bazı çalışanlarını ise dört sınıfta olarak şu şekilde tespit etmiştir: A kategorisi altında devamlı veya uzun süre aktif olanlar arasındakilerden bazıları: Tatar Kazanlı Halim Sabit (1883-1946) ve Tatar Kırımli Yakub Kemal, Tatar Yusuf Akçura (1876-1935). B kategorisi İstanbul'da belli bir süre ikâmet eden ve dergiye birkaç yazı yazanlardan bazıları: Tatar Muhammd Ayvaz İshakof(1878-1954), Kırım Tatarı İsmail Gasprinski (1878-1914) ve Azeri Mehmed Emin Resulzâde (1884-1954). C kategorisi yurtdışında oturan ve mektuplarla dergiye katkıda bulunan muhabirlerden bazıları şöyle geçmektedir: Ufa'dan (A.) Sevindik, Kazanlı Carullah el- Hıfzî ve Mahmud Hoca İbn Behhûd Hoca. D kategorisinde ise Rusya'da yaşayan, Sırat-ı Müstakim'le irtibatta olmayan ve görüşleri Rus gazetelerinden alıntı şeklinde verilenlerin başında Sadreddin Maksudof (Sadri Maksudi Arsal) (1879-1957) gelmektedir. (s. 36-53)

Sırat-ı Müstakim'le alakalı bilgiler bunlarla bitmemektedir. Yazar ilginç bir teferruatın üzerinde de durmaktadır: Rusya Müslümanları hakkında ilk 7 ciltte yayınlanan haber, makale, kısa notlar, eleştiriler ve tehditler şeklindeki yazıları tek tek tespit ederek grafik hâlinde vermektedir: Buna göre bu ciltlerde Rusya ve Orta Asya'daki İslâm hakkında 158 makale ile birlikte İslâm âlemi ve İslâm matbuatı gibi konularda 209 kısa haber olmak üzere toplam 376 kez yayın yapılmıştır.(s. 54)

Sırat-ı Müstakim'in ardından aynı şekilde Türk Derneği (1909-1910), Tearüf-i Müslimin (1910-1911), Hikmet (1910-1911), Türk Yurdu (1911), İslâm Dünyası (1913-14) ve İslâm Mecmuası (1914) hakkında benzer şekilde bilgiler vermektedir. Bunların dışında Kazan, Orenburg, Astarhan ve Kafkasya'da Müslümanlar tarafından yayınlanan gazeteleri ise, daha kısa olarak tanıtmaktadır.

Kitabın ana gövdesini 4., 5. ve 6. bölümler teşkil etmektedir. Adam, bu bölümlerde yukarıda isimleri geçen matbuatın Rusya ve Rusya'nın işgal ettiği Orta Asya hakkındaki haberleri ve yorumları ele almaktadır. 1908-1910 yılları arasında yapılan yayınlarla birlikte Ahmed Mithad, Yusuf Akçura ve İsmail Gasprinski gibi şahsiyetlerin yaptıkları konferanslar ile bazı röportajlara da yer vermektedir. Yazarın tespit ettiğine göre bunlarda, Rusya'da İslâm gibi konularla birlikte Rusya Müslümanlarının tarihî ve edebî meseleleri gündeme getirilmektedir. Rusya'dan göç eden öğrencilerin düzenledikleri bu konferanslar hakkındaki haberler de Sırat-ı Müstakim gibi dergilerde yayınlanmıştır. Adam'ın tespitlerine göre, ilk büyük konferans 24 Aralık 1908 yılında Fevziye Kırathanesi'nde yapılmış; buna Ahmed Mithat, Necib Âsım, Veled Çelebi, Rıza Tevfik, Yusuf Akçura ve Musa Akyiğitzâde gibi zevat iştirak etmişlerdi. Bu ilk konferansta iki saat konuşan Ahmed Mithat'ın kadim Türk tarihi, coğrafyası ve kültürü üzerine yaptığı değerlendirmeler uzun bir şekilde yayınlanmıştır. Benzer konuşmalar daha sonraki konferanslarda aynı şekilde yapılmıştır. (s.157-216)

Volker Adam, çalışmasının 5. bölümünde ilgili matbuatta “Hıristiyanlaşma” ve “Ruslaşma” konuları hakkındaki yayınları ele almaktadır. Belirttiğine göre, gerek yapılan haberlerle ve gerekse yorumlarla bu konular çok sık olarak ele alınmıştır. Yazar, bu arada asıl konuya geçmeden önce Rus işgal bölgelerindeki misyoner faaliyetlerinin tarihi hakkında da bilgi vermektedir. Adam'ın tespitlerine göre, ilgili haberler ve yorumlara gelince özellikle de Sırat-ı Müstakim ve Tearûf-i Müslimin dergileri bu konuya en fazla alakayı gösteren matbuattır. Bunlarda yayınlanan ilgili haberlerde bazen Osmanlı Devleti'ndeki misyoner faaliyetlerin Rusya'dakilerle mukayese edildiğini ifade etmektedir. Buna göre, Osmanlı sınırlarındaki misyonerler daha ziyade delilleri ve modern eğitim kurumlarıyla başarı elde ederken; buna karşın Rusya'dakilerin ise, Müslümanları Ruslaştırarak için devlet ve toplum tarafından desteklenen tamamen kaba metotların kullanılmaktadır.(s. 230)

Kitabın 6. bölümünde Buhara hakkında yapılan çeşitli tartışmalar ve endişeler ele alınmaktadır. 1909-1911 arasındaki tartışmaları tercih eden Adam, bunları üç ana guruba ayırmaktadır: Birinci olarak “yeni metotla eğitim veren okul” tartışmaları, ikinci Ocak 1910'da Sünnîler ve Şîiler arasında cereyan eden kanlı çatışmalar ve sonuncusu ise Rusya'nın bu bölgeyi iltihak etme tehlikesidir. Birinci guruba örnek olarak Sırat-ı Müstakim'in görüşlerine yer vermektedir. Buna göre 1909 yılı içinde Buhara'da en fazla

okunan Osmanlı gazetesi hüviyetini kazanan Sırat- ı Müstakim, mektep sorunu tartışmasında reform taraftarlarını tutmakta ve buna yanaşmayan Buhara Hanı'nı eleştirmektedir. Hanın böylesi bir reforma yanaşmamasının nedeni olarak ise, tıpkı II. Abdülhamid örneğinde olduğu gibi, Han'ın bu tür modern okullardan yetişen gençlerin 10 yıl içinde kendisini tahttan indireceğini konusundaki korkusunu göstermektedir. Ocak 1910'nun sonlarında Buhara'da patlak veren ve yedi gün süren Sünnî-Şîî çatışmasına da Sırat-ı Müstakim oldukça ilgili göstermiş ve olayları günlük olarak teferruatlı bir şekilde haber yapmıştır. Bu arada Hikmet dergisinde Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin ilginç bir değerlendirmesi yayınlanmıştır. Ahmed Hilmi, bölgeden alınan mektuplarda bu olayların mahallî olmadığı ve bunların arkasında somut plandan çıkan "yabancı kuvvetlerin" olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir. (s. 389-416)

Volker Adam, çalışmasının son ana bölümünde ise bu yayınlar karşısında Rus hükümetinin tepkisini ele almaktadır. Nitekim yazarın tespitlerine göre, Rusya İstanbul merkezli olarak kendisi hakkında yapılan yayınlardan oldukça rahatsız olmuş ve bunları belli bir kontrol altında tutmak ve takip edebilmek için bir sansür bürosu kurmuştur. Rusya'ya resmî yollardan gelen bütün Osmanlı postalarının ulaştığı Odesa'da kurulan bu sansür bürosu, St. Petersburg'ta bulunan "Basın İşleri Müdürlüğü" ile iletişim halinde çalışmaktaydı. Dönemin Rus şarkiyatçılarından Smirnov, St. Petersburg'taki bu müdürlükte bizzat ilgili yayınları gözden geçirmekte ve sansürlenecek olan makale veya haberler hakkında karar vermekteydi. Odesa'da istihdam edilen sansür memurları, kendi sorumlulukları dâhilinde Osmanlı matbuatında istenmeyen bir makale gördüklerinde ya bunu kesip çıkardıktan, ya da siyaha boyadıktan sonra ilgili alıcısına ulaştırıyorlardı. Fakat bu yayınları yerine ulaştırmadıkları da oluyordu. Bu şekilde uygulanan sansür uygulamalarına maruz kalan yayın organları arasında Sırat-ı Müstakim, İslâm Dünyası, Tearüf-i Müslimin, Türk Yurdu gibi dergiler yer almaktaydı. Bunlar bazen sansürlenmiş yerlerinin kesilmesinin veya karalanmasının ardından yerine ulaşırken, bazen de ilgili sayısına el konulmaktaydı. Bir örnek vermek gerekirse, Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan "İslâm Dünyası" sütununda yer alan haberler Smirnov tarafından Rusya karşıtı kabul edildiği için istenmeyen dergi ilan edilmiş ve buna el konulmuştur. (s. 417-428)

Çalışmanın sonunda ise genel değerlendirmeler, ek, kaynakça ve indeks kısımları yer almaktadır.

Ana hatlarıyla tanıttığımız Volker Adam'ın bu çalışması oldukça dikkat çekicidir. Eserin arka kapağındaki tanıtım yazısında da geçtiği gibi, yazar Osmanlı Devleti'nde ve Rusya'da yayınlanan Türk matbuatını analiz ederek, Birinci Cihan Harbi öncesinde gelişen Türkçe basın ve iletişim bölgesindeki fikrî atmosferi ve fikrî hareketliliği ortaya koymuştur. Bununla birlikte Osmanlı'nın, en azından matbuatla dahi olsa Rusya ile Orta Asya'daki Türk-İslâm dünyasına ulaştığını delilleriyle birlikte göstermiştir. Bunun elde edilmesinde Rusya'nın işgali altındaki bölgelerden İstanbul'a göç eden Türk aydınların ve üniversite öğrencilerinin katkısı olmuştur. Yaptığı araştırmayla bunları tespit eden ve gündeme getiren Volker Adam, başta Türk ilim dünyası olmak üzere, akademik camiaya önemli bir katkıda bulunmuştur.

Necmettin Alkan